

AĞSTAF RAYONUNUN ALBAN DÖVRÜ XRİSTİAN ABİDƏLƏRİ

Azərbaycanın Alban xristian abidələrinin bolluğu ilə seçilən ərazilərindən biri də Ağstafa rayondur. Bu abidələr içərisində Keşikçi dağ abidələr kompleksi xüsusilə seçilir. Keşikçi dağ abidələr kompleksi tarixən Qafqaz Albaniyasının inzibati ərazi vahidi olan Kambisena vilayətinin torpaqlarında inşa edilmişdir.

Müasir Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının sərhədində, Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən Keşikçi dağ abidələr kompleksi Aveydağ, Tatlı, Yuxarı Əskipara məbədləri kimi Gürcüstan Respublikasının ərazisində qalan Çeremi, Qurcaani (Qurcaani rayonu), Areşi, Nekreşi, Dzveli Qavaza (Kvareli rayonu), Poxoraulebi (Telavi rayonu) və s. (12, 14) kimi abidələr də alban xristian mədəniyyətinə aid edirlər və onlardan bir çoxu həm arxeoloji, həm də memarlıq baxımından tədqiq edilmişdir (3; 5; 6; 7, 15-20; 22; 24; 25, 27-30).

1966-cı ildə Kaxeti arxeoloji ekspedisiyasının (rəis K.N.Pitsxelauri) Telavi dəstəsi (rəhbər T.N.Çikoidze) Poxoraulebi adlı yerdəki xristian məbədində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. M.Xəlilov bu ərazinin tarixi Albaniya hüduqlarına daxil olduğunu nəzərə alaraq həmin abidənin alban xristian mədəniyyətinə aid olduğunu bildirmişdir (12, 14; 36, 129; 29). 1975-ci ildə R.M.Vahidov və N.M.Quliyev Qazax rayonunun Əskipara kəndindəki xristian abidələri kompleksinə baxış keçirmişlər (34, 46). 1975-ci ildə R.B.Göyüşov və A.B.Nuriyev Ağstafa rayonunun Tatlı kəndində üç nefli xristian məbədinin qalıqlarını qeydə almışlar (33, 43). 1985-ci ildə arxeoloqlar C.Rüstəmov və F.Muradova Keşikçi dağ abidələr kompleksində arxeoloji kəşfiyyat səfərində olmuşlar (GTŞ-nin arxiv, h-214).

M.Mənsurov və İ.Hacıyev 2003-2004-cü illərdə Kür çayının sol sahilində, Gürcüstanla sərhəddə, Keşikçi dağ sahəsində xristian məbədi, mağaralar və monastır kompleksinə baxış keçirmişlər (8, 71).

Bu cür abidələr içərisində Ceyrançöl mağara məbədləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ceyrançöl mağara monastır Kür çayının sol sahilində, Ceyrançöldə,

Keşikçidağdakı Keşik qala, Qüdrət və Saloğlu bulağı yaxınlığında inşa edilmişdir. Buradakı hər üç sahədə tək və çox yaşayış otaqlarından ibarət sığınacaqlar, ibadət zalı, məişət – təsərrüfat təyinatlı otaqlar, su anbarı, ovdanlar qayaların bir neçə yarusda çapılması nəticəsində düzəldilmişdir. Bəzi mağaraların arasında gediş-gəliş üçün dəhliz vardır. Keşikçidağda ikiyaruslu və ikimərtəbəli mağaralar da var. Mağaralardan birində birinci mərtəbədən ikinci mərtəbəyə qalxmaq üçün yol giriş qapısının üstündədir və diqqəti yayındırır. Bu cür otaqlar xüsusi mühafizə məqsədilə istifadə olunduğu ehtimal edilir. Digər bir mağarada isə iki yerdə qaya içərisində su durultmaq üçün yerlər düzəldilib. Dağın üstündən qayada düzəldilmiş nov vasitəsilə axıb gələn su əvvəlcə həmin çalalara tökülür, lili çökdükdən sonra su ehtiyatı saxlamaq üçün düzəldilmiş quyuya toplanırdı. Quyunun ətrafa sərinlik verdiyi nəzərə alınaraq onun yuxarı hissəsində soyuducu kimi istifadə olunan ərzaq anbarı yeri düzəldilib. Həmin mağaranın içərisində işıqlandırıcı qoymaq üçün taxça formalı yerlər də var. Burada təbii mağaralarla yanaşı süni mağaraların da olması tikinti texnikasından məlum olur. Bəzi otaqların divar və tavanlarında əhəng suvağı üstündə xristian motivli polixrom təsvirlər və yazılar vardır. M.M.Mənsurov Ceyrançöldə belə təsvir və yazıların VIII əsrdən meydana çıxdığını göstərir (8, 72). M.C.Xəlilova görə isə bu cür təsvirlər Albaniya dövlətinin süqutu nəticəsində bölgənin Ereti Gürcüstanının tərkibinə və gürcü kilsəsinin təsir dairəsinə daxil edildikdən sonra, yeni XI əsrdə yaradıla bilərdi (12, 166). M.C.Xəlilov bu hadisəni 1008-ci ildə bölgənin müvəqqəti olaraq Ereti knyazlığının tərkibinə keçməsi və Albaniya dövlətinin süquta uğraması ilə əlaqələndirsə də, Albaniyanın dövlət kimi varlığına 705-ci ildə ərəblər tərəfindən son qoyulması, IX əsrdən isə müstəqil feodal dövlətlərin yaradılması və bununla əlaqədar Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi tarixdən məlumdur (12, 84). Bizim fikrimizcə, VIII əsrdə Tiflis müsəlman əmirliyinin yaradılması ilə bölgədə İslam dininin təsiri artdığından, XI əsrdə isə ərəzi Səlcuqların təsiri altında olduğundan buradakı mağaralara gürcü elementlərinin artırılması mümkün deyildi.

1121-ci ildə gürcülərin Didqori qaləbəsi və 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyinin ləğvindən sonra bölgədə gürcülərin təsiri qismən artsa da, ən azı VIII əsrdə Tiflis müsəlman əmirliyinin yaradılmasından 1121-ci ilə qədər bölgədə İslam dininin təsiri güclü olmuşdur. XI – XIII əsrlərdə Gəncə və onun ətraf əraziləri təkcə müsəlman yox, həm də alban xristian mədəniyyətinin intibah mərkəzi idi. Bu dövrdə müsəlman intibahının Bərdə ədəbi mühiti-

nin təsiri ilə yetişmiş Nizami Gəncəvi, Əbül Əla Gəncəvi, Qivami Gəncəvi, Məhsəti (Rəziyyə) Gəncəvi və digər görkəmli nümayəndələri kimi, alban xristian mədəniyyətinin də David Alavik, Mxitar Qoş, Kirakos Gəncəli, Böyük Vardan Albanlı, Smbat Sparapet, Xetun Patmiç (21, 707) və digər xadimlərin yetişməsində Gəncə şəhərinin rolu yüksək idi. Tarixin sonrakı mərhələlərində də bölgə Atabəylər dövlətinin İslam dininin möhkəm dayaq tapdığını görərək müsəlmanlığı qəbul etmiş Qazan xanın Hülakülər dövlətinin, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Gəncə xanlığı kimi müsəlman dövlətlərinin təsir dairəsində olduğundan, həmin ərazidə gürcülərin üstün mövqə tutmasından danışmaq mümkün deyil. Eyni zamanda Keşikçidağdakı mağara məbədlərin Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın bölgədəki siyasətindən narazı qalan gürcülər tərəfindən sığınacaq məqsədilə düzəldilməsi fikri də elmi əsaslara söykənmir. Gəncə xanlığına qarşı yalnız XVIII əsrin 40-cı illərində Qarabağ xanlığı ilə əlaqələr yaratmış gürcü çarlarının bölgədə müvəqqəti üstünlüyünü qeyd etmək olar. Elə buna görə də 1748-ci ildə yaranmış Gəncə xanlığının ərazisindən toplanılan xərac Qarabağ xanı ilə gürcü çarı arasında bölüşdürülürdü. Bu da Gəncə xanlığının zəifliyi demək idi və öz növbəsində Azərbaycanın qərb bölgəsinə gürcülərin təsirini artırırdı.

1783-cü ildə Georgiyevsk traktatına əsasən Gürcüstanın Rusiya himayəsinə keçməsilə gürcü çarlarının İrəvan və Gəncə xanlıqlarına təcavüz etməsinə yeni bir şərait yaransa da bu da davamlı xarakterdə olmur.

1801-ci ildə Georgiyevsk müqaviləsi ilə Gürcüstanın Rusiya himayəsinə keçməsi bir daha rəsmiləşdirilərkən Gəncə xanlığının tarixi torpaqları olan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil və Pəmbək mahalları darusların əli ilə Gürcüstana qatılır. 1804-cü ildə Gəncə əhalisinin müqavimətinin qırılması və Cavad xanın öldürülməsi ilə bölgə Gürcüstanı himayəsinə götürən rusların ixtiyarına keçir. 1828-ci ildə çar hökuməti İrandan və Türkiyədən Qafqaza xristian əhali köçürmə yolu ilə Qafqazın etnodemoqrafiyasını dəyişmək siyasəti yeridir, erməniləri Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarında yerləşdirməklə tarixi Azərbaycan əraziləri olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarında "erməni vilayəti" yaradır (Azərbaycan tarixi, Bakı, 2005, s. 606). Çar hökuməti 1836-cı ildə erməni-qriqorian kilsəsi haqqında birgə qərar çıxararaq oraya Alban Apostol Avtokefal kilsəsi haqqında xüsusi maddə daxil edir. Ona əsasən alban kilsəsinə avtokefaliqdan məhrum edir və bu kilsə yeparxiya halında Eçmiədzinə (Üçmüədzinə) tabe etdirilir. Erməni kilsəsi alban milli mədəni irsini ələ keçirərək tamamilə onun şəkildəyişməsinə nail olur, bu habelə onun fiziki

məhv edilməsi ilə də ifadə olunur (22). Albanların deetnikləşməsi prosesi başlanır. Hətta M.Barxudaryants qeyd edir ki, alban monastırları 1836-cı ildən heç bir arxiv və kitabxanaya malik deyildi, hər şeyi gizli şəkildə yoxa çıxmışdı, külli miqdarda qiymətli əlyazmalar oğurlanmışdı. Monastırlarda aylarla ibadət keçirilmirdi. Çünki nə savadlı adamlar, nə məktəb, nə rahiblər, nə də qiraətçilər var idi. Tədqiqatçıların fikrinə, albanların bir hissəsi İslam dinini qəbul edir - müsəlmanlaşır, bir hissəsi qriqorianlaşır - erməniləşir, bir hissəsi pravoslav dinini qəbul edib gürcüləşir. Sinod sənədləri göstərir ki, albanlar uzun müddət öz dinlərini qoruyub saxlayırlar (21, 710). Bizim fikrimizcə, albanların tarixi varisinin Azərbaycan xalqı olduğunu nəzərə alsaq, onda hansısa albanın erməniləşməsindən və gürcüləşməsindən danışmaq mümkün deyil. Lakin 1836-cı ildə Alban katolikosluğunun ləğvi ilə Azərbaycanda xristian-alban abidələri diqqətdən kənarda qaldığından həmin abidələrdə erməni və gürcü elementləri yaranmağa başlayır.

1836-cı ildə Peterburq Sinodunun qərarı ilə Alban məbədlərinin fəaliyyətinin rəsmən dayandırılması ilə Qarabağda olan Alban məbədlərində erməni, Qərb bölgəsində olan abidələrdə isə gürcü elementləri yaranır. Məqsəd isə XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmasına baxmayaraq burada İslam dininin geniş yayılması və möhkəm dayaq tapması ilə alban-xristian abidələrinin diqqətdən kənarda qalmasından istifadə edərək onları erməniləşdirmək və gürcüləşdirməklə tarixi torpaqlarımıza iddia tələbləri irəli sürmək olmuşdur. Odur ki, Ağstafa rayonu ərazisindəki Keşikçi dağda yerləşən Alban mağara məbədlərində gürcü elementləri XIX əsrdə yaranı bilərdi.

2012-ci ilin iyul ayında Keşikçi dağında aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin nəticələri də bu fikri təsdiqləməyə əsas verir. Arxeoloji kəşfiyyat işləri burada ilk insan məskənlərinin e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində dəmirin kəşfi ilə əlaqədar hasarlı yaşayış məskənlərinin yaranması ilə bağlı olduğunu əsaslandırmağa imkan vermişdir. Dağın zirvəsində təbii hasarların olması buna real şərait yaratmışdır. Keşikçi dağın ətəyində, Ceyrançöldə - e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aid kurqan tipli qəbirlərin mövcudluğu da fikrimizi bir daha təsdiq edir. Həmin kurqanlardan biri 2009-cu ildə arxeoloq N.Müseibli (ÇTŞ-nin arxivi), ikisi isə 2012-ci ilin iyul ayında A.Məmmədov və İ.Hacıyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. A.Məmmədov və İ.Hacıyevin tədqiq etdikləri kurqanlardan birində daş qutu qəbirin kenotof (boş) olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Kurqanların üst örtüyünün dağınıq vəziy-

yatda olmasına əsasən onların çoxunun köçəri maldarlar tərəfindən qəzet edildiyini söyləmək olar. Digər iki kurqandan son tunc - ilk dəmir dövrünə aid xeyli sayda maddi - mədəniyyət qalıqları əldə edilmişdir.

Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı mədəni təbəqələrdən aşkarlanmış müxtəlif dövrlərə aid maddi - mədəniyyət qalıqları, xüsusilə, saxsı materialları antik, ilk orta əsrlər, inkişaf etmiş orta əsrlər və son orta əsrlər dövründə Keşikçi dağ ərazisində yaşayışın ardıcıl olaraq davam etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bütün bunlar isə xalqımızın maddi - mədəniyyətindəki eyniliyi, ardıcılığı və varisliliyi izləməyə şərait yaratmışdır. Əraziyə baxış zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, bütövlükdə Keşikçi dağ ərazisində 72 mağara vardır. Onlardan bəziləri təbii olsa da çoxu süni düzəldilmiş mağaralardır (2, 20; 19, 36; 27).

Mağara məbədi termini ilk dəfə Azərbaycan arxeoloqlarından R.B.Göyüşov, R.M.Vahidov, N.M.Quliyev və başqaları tərəfindən işlədilsə də digərləri bu termini "qaya kilsəsi" termini kimi ifadə etmişdir (35, 5). XIII əsr alban müəllifi Gencəli Kirakos da XII - XIII əsrlərdə alban katolikoslarının sıxışdırılmasından bəhs edərkən onların Gəncəyə yaxın bir mağaradan alban kilsələrinə rəhbərlik etdiklərini göstərmişdir. Gəncəyə yaxın ərazidə ən iri mağara məbədlərin Ağstafa rayonu ərazisində olduğunu nəzərə alsaq ehtimal ki, rəhbərlik Keşikçi dağda yerləşmişdir. Keşikçi dağ mağara məbədlərində keşişi ibadətə gələnlərə fiziki cəhətdən daha da yaxınlaşdırmaq məqsədilə mehrab zəlin döşəməsindən 25-30 sm yuxarıda yerləşir. Bu Məsihin (Xristosun) həm də insan olması haqqındakı inanlara uyğun gəlir. Bu cür inşaat texnikası ilk orta əsrlərin tikinti xüsusiyyətləri ilə uzlaşır. Eyni vəziyyət Goranboy rayonundakı Xarxaput (Meşəli), Şəkidə Kiş, Qaxda Ləkit, Yelisey, Gəncəsər, Çaykənd, Qum, Xudavəng və Mingəçevir məbədlərində müşahidə edilmişdir. Məbədlərdən bir neçəsinin içərisində bir və ya iki qəbir olduğu da müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu məbədlər qəbir qazılana qədər mövcud olmuşdur. Elə ona görə də qəbirin bir hissəsi məbədin bünövrəsinin üstündədir. Burada qəbir kamerasında meyidin tam yerləşməsi üçün kiçik taxçada düzəldilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, XIX əsrdə məbəddə yenidənqurma işləri aparən gürcülər qəbri qazarkən ehtiyatsızlıq etmiş, skelet parçalanmışdır. Lakin onun müqəddəs adam olduğu ehtimal edilərək, ayrıca qəbir düzəldilmiş, kəllə və qarışıq sümüklər orada dəfn edilmişdir.

Mağara məbədlər eramızın ilk əsrlərindən yaranırsa da onların xristianlığın gizli ibadətə məcbur edildiyi dövrdə daha geniş istifadədə olması şübhəsizdir. Sasani dövləti tərəfindən xristianlığın sıxışdırılması prosesinin V əsrin orta-

larında, II Yezdəgerdin hakimiyyəti illərində daha da gücləndiyi tarixi hadisələrdən məlumdur. VII - IX əsrlərdə ərəblərin Albaniya ərazisində hərbi əməliyyatları, katolikos İovannesin dövründə (797-822) Alban kilsəsinin mərkəzi iqamətgahının düzənlikdəki Bərdə şəhərindən Qarabağın dağlıq hissəsindəki Bərdakura köçürülməsi belə mağara məbədlərdə yaşayışın artmasına rəvac verə bilərdi. R.B.Göyüşov Albaniyanın ərəb xilafəti tərkibinə qatılması ilə mağara məbədlərin sayının daha da artdığını bildirmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Keşikçidağ mağaraları hələ eramızın əvvəllərində bütperəstlərin ibadət yerləri olmuşdur. Din dəyişəndən sonra köhnə səcdəgahların müqəddəsliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə V əsrdə Alban hökmdarı II Vaçenin dövründə məbədi yenidən qurulmuş və onların sayı artırılmışdır. VII - VIII əsrlərdə ərəb işğalları dövründə isə məbədlərin yerləşdiyi ərazidə qayaların çapılması o qədər də çətin olmadığı nəzərə alınaraq burada xristian albanlar həm də əlavə sığınacaqlar düzəlmişlər. Məbədlərdə və mağaralarda növbəti yenidən qurma işləri XIX əsrdə aparılmışdır ki, o da təkcə ibadət yeri kimi yox, həm də qaçaq məskəni rolunu yerinə yetirmişdir.

Həmin ərazidə inşa edilmiş Keşikçi qalası da qaya üzərində qurulub və hündürlüyü 11 metr olmaqla üç mərtəbədən ibarətdir. Bəzi hissələrdə qalanın möhkəmliyini artırmaq məqsədilə çıxıntı formalı dayaqlar düzəldilib. Qalanın eni 5 metr, çıxıntıların ölçüsü 1.30x50 sm-dir. Qalanın yanında onun kiçik həyəti, həyətə və qalaya qalxmaq üçün pilləkənlər, gözetçi yerləri, həyətin qalaya doğru olan hissəsində tündir formalı, içərisində yanıq izləri olan quyu var. Ondan hansı məqsədlə istifadə edildiyi məlum deyil. Ola bilsin ki, orada su toplanıb və aşağı ovdana axıb. Qalanın tikintisində əsasən qaya daşlarından istifadə edilərsə də mərtəbələrarası tamamlama işləri məqsədilə 25x20x4sm, 25x18x4sm ölçülü kərpiclərdən istifadə edilib. Azərbaycanda bişmiş kərpicin istehsalına VIII-IX əsrlərdən başlandığını nəzərə alsaq, onda qalanın da IX əsrdə yaranmış mərkəzi Gəncə şəhəri olan Şəddadilər dövlətinin müşahidə və ötürücü müdafiə qurğularından biri kimi tikildiyini söyləmək olar. Həmin qala həm də Ağstafa-Poylu-Kəsəmən-Saloğlu-Muğanlı kəndlərindən, Karvan dərəsi-Saqqızlı dərə və Qara düzən keçərək Qərbə doğru davam edən və bütün orta əsrlər boyu istifadədə olan ticarət karvan yolunun nəzarətdə saxlanmasına xidmət etmişdir. Həmin yolların kənarında "Gəlin qaya", "Çoban daş" kimi tanınmış istiqamət bildirici yol işarələrinin olması da deyilənləri əsaslandırır. Keşikçi dağının üstündəki məbədlərə gəldikdə isə onların V-VII əsrlərdə qaya üzərində inşa edilməsi Alban məbədi olduğu, XX əsrin 50-60-cı

illerində məbədin yenidən bərpası zamanı oraya gürcü elementlərinin əlavə edildiyi bəlli olur. Bu fikri Q.N.Çubinaşvilinin 1948-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmiş əsərində məbədin həmin ildə görüntüsünü əks etdirən şəkli də təsdiq edir. Dağın üstündəki məbədlər erkən orta əsrlərdə Qazax-Ağstafa bölgəsində üstün mövqeyə malik olan Xunan, Xalxal şəhərlərinin yaranması ilə eyni dövrə uyğun gəlir (37).

Keşikçi dağda aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri buradakı mağara məbədlərin, Keşikçi qalasının və dağın üstündəki kilsələrin müxtəlif vaxtlarda tikilməsinə baxmayaraq, onların kompleks şəkildə xalqımızın maddi sərvəti olduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Vahidov R.M. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə (arxeoloji qazıntı materialları əsasında), Bakı, 1961
2. Vahidov R.M., Quliyev N.M. Kilsə dağında arxeoloji qazıntılar / 1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Bakı, 1972, s. 19-21.
3. Nərimanov İ.H. Alban hökmdarı Cavanşirin məzarı / Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi, Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 2001, s. 42-43
4. Məmmədov A.M. Gəncəbasarın Alban dövrü xristian abidələri, Bakı, 2000, 55 s.
5. Məmmədov A.M. Xarxaput (Meşəli) kəndində alban məbədi // Tarix və onun problemləri, N 3, s. 157-159.
6. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı, 2006, 399 s.
7. Məmmədzadə K.M. Yelisey məbədi kompleksində memarlıq müşahidələri / 1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Bakı, 1972, s. 30-31.
8. Mənsurov M.M. Ceyrançöl mağara monastırları haqqında / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2005, s. 71-72.
9. Muradova F.M. Qazaxda Alban abidələri (Qazax bölgəsində arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar (toplu) // Tərtib edənlər: A.M.Məmmədov, E.C.Abbasova, Gəncə, 2008, s. 174-178.
10. Muradova F.M., Rüstəmov C.N. Avey dağında alban dövrü abidələri / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 1992, s. 54-56.

11. Moisey Kalankatuklu Albaniya tarixi, Bakı, 1993, 235 s.
12. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, 2011, 341 s.
13. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, Nafta-Press, 180 s.
14. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV – X əsrlər), Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010, 284 s.
15. Göyüşov R.B. Amaras – Ağoğlu, Bakı, Elm, 1975.
16. Асланов К.М. Из истории материальной культуры Кавказской Албании I – IV вв., Сб. «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1961, с. 125-130.
17. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э., Баку, 1990, 234 с.
18. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лекит / Архитектура Азербайджана эпохи Низами, Москва – Баку, 1947, с. 29-33.
19. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников), Баку, 1984, 192 с.
20. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании, Баку, 2009, 433 с.
21. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, 798 с.
22. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, «Элм», 1986, 284 с.
23. Мхитар Гош Албанская хроника, Баку, 1960.
24. Тревер К.В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании, М-Л, 1959.
25. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании, Баку, 2006, 285 с.
26. Керимов В. Храм Зейзит Кавказской Албании / История, архитектура, археология, Баку, 2008
27. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина), Баку, 1986
28. Усейнов М.А., Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана, т. 1, Баку – Москва, 1963, 393 с.
29. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети (Очерки социально – экономической, политической истории), Изд.-во Мецниерба, Тбилиси, 1970, 371 с.
30. Ямпольский З.Н. Древняя Албания в III – I вв. до н.э., Баку, АН АзССР, 1962, 381 с.

31. Есан Хасан Джалал Краткая история страна Албанской (1702 – 1722 гг.), Баку, 1989, 45 с.
32. Чубинашвили Г.Н. Пещерные монастыри Давид-Гареджи (очерки по истории искусства Грузии), Тбилиси, 1948, 117 с.
33. Геюшев Р.Б., Нуриев А.Б. Поселение Татлы / АЭИА (1975 г.), Баку, 1978, с. 42-44.
34. Ваидов Р.М., Гулиев Н.М., Гасымов Э.А. Археологические работы Таузского отряда в 1975 году, АЭИА (1975 г.), Баку, 1978, с. 44-46.
35. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании, Баку, 2004, 224 с.
36. Чикоидзе Ц.Н. Памятник раннего средневековья близ г. Телави, ТКАЭ (1965-1966 гг.), 1, Тбилиси, 1969, Мецниереба, с. 128-136.
37. Məmmədov A.M., Abbasova E.C., Allahverdiyeva S.K. Xunan şəhərinin tarixinə yeni baxış / Qazax bölgəsinə arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Gəncə, 2008, s. 178.

Açar sözlər: müdafiə qalası, məbəd, saxsı, Dəmir dövrü, ticarət yolu.

Ариф Мамедов (Азербайджан)

Христианские памятники Албанского периода Акстафинского района

Территория Акстафинского района богата христианскими памятниками Албанского периода. Особо выделяется среди памятников, комплекс памятников Кешикчидаг, находящийся на границе современного Азербайджана и Грузии. Комплекс состоит из 72 пещер и вспомогательных строений. Часть пещер является естественными, а некоторые части искусственными. Они использовались с периода огнепоклонничества. Комплекс Кешикчидаг был сооружен в V-VII вв. Крепость Кешикчидаг построенная в X веке, входила в систему оборонительных сооружений Шеддадидского государства. Грузинские наскальные рисунки в пещере Кешикчидаг появились в 1836 году после упразднения Албанского каталикосата.

Ключевые слова: оборонительная крепость, храм, керамика, железный период, торговый путь.

Arif Mammadov (Azerbaijan)

The Christian monuments of Albanian period in Aghstafa region

Aghstafa region is rich in Christian monuments of the Albanian period. The complex of Keshikchidagh monuments located on the border of modern Republic of Azerbaijan and Georgia is particularly distinguished among these monuments. The monument consists of 72 caves and subsidiary installations attached to them. Some of them are natural, others man-made caves. The Keshikchidagh mountain temples were built in the V-VII centuries. But the Keshikchi-gala (watchtower) had been one of the observation and transmission installations of the Shaddadis that was established in the X century with capital city of Ganja. The Georgian images in the mountain caves of Keshikchidagh relate to the period after the elimination of the Albanian catholicate in 1836.

Keywords: fortress, temple, ceramics, Iron age, trade road.